

# Türkiye'nin İsrail ile İlişkilerinin Değişen Dinamikleri: Bir 'Güvenlikleştirme' Analizi\*

Ali Balcı

[ Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü ]

Tuncay Kardeş

[ Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü ]

## Özet

Bu çalışmanın amacı şu sorulara cevap aramaktır: Ortadoğu'da düşük profilli bir politika izleyen Türkiye'nin 1990'larda İsrail devleti ile güçlü bir stratejik ittifak ilişkisi kurması nasıl mümkün olmuştur? Sonrasında bunun tersine iki ülke arasında 1990'lardaki benzersiz ve pozitif ilişkilerin yerini 2000'lerde neden düşmanca bir ortam almıştır? 1990'lar ile 2000'lerdeki ilişkilerin arasındaki bu fark nasıl açıklanabilir? Bu soruları cevaplamak için makale Kopenhag Okulu'nun "güvenlikleştirme" kavramını kullanmaktadır. Bu yaklaşım sadece Türkiye-İsrail ilişkilerindeki farklı dönemlerin özelliklerini resmetmeye yardımcı olmamakta, aynı zamanda politik anlamda sivil-asker ilişkilerinin dış politika yapımındaki etkisini vurgulamaya da imkân sağlamaktadır.

**Anahtar Kelimeler:** Türk-İsrail ilişkileri | Güvenlikleştirme | Ordu | Sivil Hükümet | Güvenlikleştirmenin Tersine Çevrilmesi

\* Makalenin İngilizceden Türkçeye tercümesi Dr. Ramazan Erdağ tarafından yapılmıştır. Orjinali için bkz., Ali Balcı and Tuncay Kardeş "The Changing Dynamics of Turkey's Relations with Israel: An Analysis of 'Securitization'", *Insight Turkey*, Volume 14, Number 2, April-June 2012, ss. 99-120.

# The Changing Dynamics of Turkey's Relations with Israel: An Analysis of 'Securitization'

## **Abstract**

The present study seeks to answer the following questions: How was it possible that a state such as Turkey, which had until then pursued a low-profile policy in the Middle East, has able to forge a bold strategic alliance with the state of Israel in the 1990s? Conversely then, why was the unparalleled and positive nature of relations in the 1990s replaced by a hostile and toxic nature in the first decade of the 2000s? How can this difference in the relations between the 1990s and 2000s be explained? To answer such questions, this article uses the Copenhagen School's theory of securitization. This approach not only helps to illustrate the characteristics of different periods in Turkish-Israeli relations, it also helps to highlight the specificity of the politics of civil-military relations in foreign policy making.

**Keywords:** Turkish-Israeli Relations | Securitization | Military | Civil Government | Desecuritization

# Giriş

**T**ürkiye-İsrail ilişkileri ciddi biçimde son zamanların en düşük seviyesine gerilemiştir. 2009 yılında Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Recep Tayip Erdoğan Davos'ta düzenlenen Dünya Ekonomik Forumu'nda Gazze Savaşı (Dökme Kurşun Harekâtı) nedeniyle İsrail Cumhurbaşkanı'na tepki gösterdi ve oturumu terk etti. Akabinde daha trajik bir şekilde Mavi Marmara saldırısı meydana geldi: İsrail ordusu Gazze'ye uluslararası yardım malzemesi taşıyan bir gemiye saldırıda bulundu ve dokuz Türk barış eylemcisi öldürüldü. Filoya karşı İsrail'i "aşırı güç" kullanmakla suçlayan ancak İsrail'in Gazze'yi kuşatmasını meşrulaştıran Birleşmiş Milletler Palmer Komisyonu raporunun kamuoyuna sızmasının ardından, Türkiye İsrail büyükelçisini geri çekti ve diplomatik ilişkilerini askıya aldı. Buna karşılık olarak, İsrail de AK Parti hükümetinin Türkiye'nin stratejik müttefiki olan İsrail yerine, Hamas, Hizbullah ve İran'la ilişkiyi tercih eden bir hükümet olduğunu açıkladı.

İsrail'in sadece on yıl öncesinde Türkiye'nin bölgesindeki en güçlü müttefiklerinden biri olduğu düşünüldüğünde, iki ülke arasındaki ilişkilerin bugünkü görüntüsü dikkate değerdir. Bu bağlamda bu çalışmada bu soruların cevabını aramaktadır; iki ülke arasında 1990'lardaki benzersiz ve pozitif ilişkilerin yerini 2000'lerde neden düşmanca bir ortam almıştır? 1990'lar ile 2000'lerdeki ilişkilerin arasındaki bu fark nasıl açıklanabilir? Bu soruları cevaplamak için makale Kopenhag Okulu'nun "güvenikleştirme"<sup>1</sup> yaklaşımını kullanmaktadır. Bu yaklaşım sadece Türkiye-İsrail ilişkilerindeki farklı dönemlerin özelliklerini resmetmeye yardımcı olmamakta, aynı zamanda politik anlamda sivil-asker ilişkilerinin dış politika yapımındaki etkisini vurgulamaya da imkân sağlamaktadır. Daha belirgin olarak, güvenikleştirme yaklaşımı üst düzey askeri yetkililerin dış politika belirleme sürecinde nasıl ayrıcalıklı

bir role sahip olabildiği konusunda öngörüler sağlamaktadır. Benzer bir şekilde güvenlikleştirme yaklaşımı, devlet kurumları ve sivil toplum örgütlerinin askeri aktörlerin bu ayrıcalıklı rolünü kendi lehlerinde tersine çevirebilmelerinin nasıl mümkün olduğunu açıklamaya da yardımcı olmaktadır. Bu bağlamda güvenlikleştirme yaklaşımının Türkiye-İsrail ilişkilerinde askerin rolünün yapısını anlamada ve iki dönem arasındaki değişikliklerin nasıl gerçekleştiğinin ortaya konulmasında gerekli ve bugüne kadar analizlerde kayıp olan halkaların ortaya çıkarılması noktasında da faydalı olduğu söylenebilir.

Makalenin birinci bölümü kısaca güvenlikleştirmenin ana hatlarını ve nasıl islediğini aktarmaktadır. İkinci bölümde 1990'larda Türkiye-İsrail ilişkilerinde yaşanan gelişmelerde güvenlikleştirmenin oynadığı rol incelenmektedir. Son bölüm ise Türk siyasal hayatında kademeli olarak güvenlikleştirmeyi tersine çevirme (*desecuritization*) olarak adlandırılan ve bunun sonucu olarak 2000'lerin ilk on yılında İsrail ile ilişkilerde güvenlik dilinin dışına çıkılması (ve yeniden normal politik alana dönülmesi) şeklinde görülen güvenlikleştirmeyi tersine çevirme kavramına odaklanmaktadır.

### **Güvenlikleştirme: Nedir ve Nasıl oluşur?**

Kopenhag Okuluna göre; herhangi bir konu, politika dışı bir alandan (devletin konu ile hiçbir ilgisinin bulunmadığı durumdan), politikanın konusu olmaya (konunun hükümet kararı gerektiren kamu politikasının bir parçası olmasına), güvenliğleşmeye (konunun 'normal politikaların ötesinde' ele alınmasına imkan verecek şekilde var oluştural bir tehdit olarak sunulmasına) ve güvenlik alanı dışına çıkarılmaya (konunun bir tehdit ya da genel anlamda ihtiyatlı olmayı gerektiren bir durum olarak tanımlanmadığı hale) doğru sıralanan bir spektruma yerleştirilebilir.<sup>2</sup> İlk duruma yönelik bir tanım yapmak gerekirse bu okula göre, "politikleştirme belli bir meselenin acık bir şekilde ortaya konulması, bir tercih meselesi olması ve hakkında bir karara varılarak sorumluluk üstlenilebilecek bir şeye dönüşmesidir."<sup>3</sup>

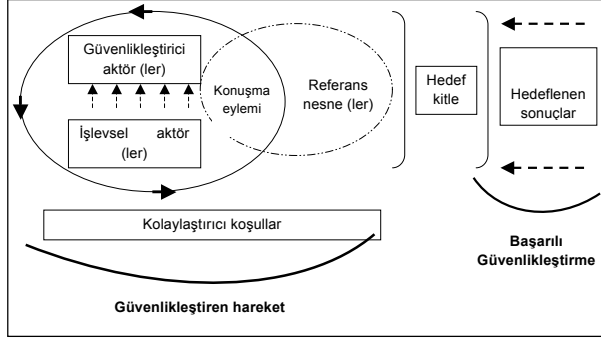
Güvenlikleştirme politik alandan, güvenlik (devlet) alanına doğru hareket etmedir ve "politikaları oyunun yerleşik kurallarının ötesine taşır ve konuyu özel bir çeşit politika ya da politika üstü bir mesele olarak düzenler."<sup>4</sup> Kopenhag Okulu'na göre, güvenlikleştirme üç farklı birimi içerir: referans nesnelere (*referent objects*), güvenlikleştiren aktörler (*securitizing actors*) ve işlevsel aktörler (*functional actors*). Referans nesnesi "var oluştural olarak tehdit altında" olduğu varsayılan bir şeydir.<sup>5</sup> Güvenlikleştirmenin referans nesnesi geleneksel anlamıyla devlet olsa da, güvenlikleştiren aktörler hemen her şeyi (örneğin, ulusal kimlik, sosyal gruplar vb.) referans nesnesi olarak alabilirler. Güvenlikleştirici aktörler (örneğin, siyasi elitler, hükümet, baskı grupları veya ordu), bir konuyu güvenlikleştirmek amacıyla ona dair bir güvenlik konuşmasına girişen (*security speech act*) aktörlerdir. Güvenlikleştirici aktörler eylemlerini, tartışmalı herhangi politik bir konuyu referans nesnesine (örneğin, devlet, ideoloji ya da ulusal bağımsızlık) yönelik "var

oluşsal bir tehdit” şeklinde sunmak yoluyla gerçekleştirirler. Güvenikleştirici aktörler, güvenliğin referans nesnelere olarak genel prensipler, kurumsal yapılar ve geniş topluluklar üzerine konuşarak asıl amaçlarını gizleyebilirler ve böylece hedef kitleyi kazanma şansı elde edebilirler. Yine de, unutulmamalıdır ki kolaylaştırıcı koşullar (*facilitating conditions*) konuşma eylemini en iyi gerçekleştirecek aktörün kim olduğu ve en uygun referans nesnelere neler olduğu konusunda belirleyici bir etkiye sahiptir.

İşlevsel/fonksiyonel aktörler ise “güvenlik alanındaki kararları önemli ölçüde etkileyen aktörler” olsalar da, asla referans nesneyi seçen ve onun için güvenlik tedbirleri talep eden bir güvenikleştirici aktör olmazlar.<sup>6</sup> Ne zaman ki güvenikleştirici aktör hâlihazırda politik olan bir konuyu bir referans nesnesine “var oluşsal bir tehdit” olarak tanımlar, işlevsel aktör de o zaman sürecin içindeki yerini alır. Bu yüzden işlevsel aktörü güvenikleştirme sürecinde söz konusu süreci “dışarıdan etkileyen bir unsur” olarak ya da güvenliğe dair konuşma eylemine katkıda bulunan bir aktör olarak değerlendirmek mümkündür. Yine, güvenikleştirici aktörler bir konuyu doğrudan güvenikleştiremedikleri zaman, bunu başarabilmek için işlevsel aktörlerin sosyal sermayesini kullanabilirler.

Güvenikleştirme üç aşamalı bir süreçtir. Birinci aşama belli bir konunun belirli bir referans nesnesine yönelik “var oluşsal bir tehdit” olarak tanımlanmasıdır. Bu aşamada güvenikleştirici aktör başat konumda olsa da, işlevsel aktörler ve kolaylaştırıcı koşullar referans nesnesinin “var oluşsal olarak tehdit altındaymış gibi” görünmesinin sağlanmasında önemli rol oynarlar. Fakat bu aşama “tek başına bir güvenikleştirme oluşturmaz”, bunun yerine sadece “güvenikleştirme amaçlı bir hareket” ya da “bir güvenikleştirme girişimi” meydana getirmiş olur.<sup>7</sup> Bir konu ancak hedef kitlenin o konuyu “normal politika” sınırlarının dışına almayı kabul ettiği zaman güvenikleştirilir. Eğer hedef kitlede böyle bir kabul yoksa bu durumda ancak bir güvenikleştirme girişiminden/teşebbüsünden söz edebiliriz. Güvenikleştirmenin ikinci aşaması güvenikleştirici aktörün hedef kitleyi referans nesnenin “var oluşsal bir tehdit altında” olduğuna ikna ettiği zaman tamamlanır. Hedef kitlenin halk olması şart değildir: hedef kitle siyasi karar alıcılardan bürokratik elitler ve askeri yetkililere kadar farklılaşabilir. Bu yüzden bir güvenikleştirme teşebbüsü belirli bir referans nesnesine yönelik “var oluşsal bir tehdidin” mevcut olduğu konusunda “konuyla ilgili bir hedef kitleyi” ikna ettiği zaman başarılı olur. Bu durum [yani güvenikleştirmenin başarıya ulaşması] geniş halk kitlesi güvenikleştirici konuşma eylemine karşı çıksa ve önerilen olağanüstü tedbirleri kabul edilemez olarak değerlendirse dahi gerçekleşmiş olur.<sup>8</sup>

Şekil 1: Güvenikleştirme Süreci



Kopenhag Okulu'nun aksine biz güvenlileştirme sürecinde bir ek ya da son aşamanın daha olması gerektiğini savunuyoruz. Bir an için hedef kitlenin (örneğin kamuoyu) referans nesnenin var oluşsal olarak tehlike altında olduğuna ikna edildiğini, ancak güvenlileştirme sürecinin tehditlere ilişkin somut sonuçlar doğurmadığını (olağanüstü önemler gibi) varsayalım. Bu gibi durumlarda bir güvenlileştirme başarılı olup olmadığını nasıl açıklayabiliriz? Tam da bu nedenle söz konusu tehdidin üstesinden gelmek için güvenlileştirme sürecinin öngördüğü *belirli* tedbirlerin uygulanmasını üçüncü bir aşama olarak değerlendirmek gerekmektedir.<sup>9</sup> Güvenikleştiren aktörler tarafından alınan tedbirler (örneğin, anlaşmalar, yaptırımlar, savaşlar vb.) güvenlileştirme sürecinin sonuçlarıdır ve bu çıktılar güvenlileştirmeyi başarılı olduğu kadar anlamlı da yaparlar.

Son olarak, güvenlik alanı dışına çıkarma (desecuritization) tersine bir süreçtir ve "konuların acil konumdan çıkarılıp, siyaset alanında normal görüşme zeminine çekilmesini" ifade eder.<sup>10</sup> Başka bir deyişle, belirli konuların siyaset üstü güvenlik alanından çıkarılıp, normal günlük siyaset alanına girmesi (ya da dönmesi) sürecidir. Güvenikleştirmeyi tersine çevirme girişim ya da hamlelerinde güvenlileştirilmiş referans nesnelere, güvenlileştirme sürecinde olduğu gibi, kolaylaştırıcı koşulların altında işlevsel aktörlerin yardımıyla güvenlik dışına çıkarıcı aktörler tarafından yeniden politik alana dâhil edilirler. Başarılı bir güvenlik dışına çıkarma sürecinden bahsedebilmek için de, aktörlerin hedef kitleyi referans nesnelere var oluşsal bir tehdit altında olmadığına, alınan güvenlik tedbirlerinin zarar verici olduğuna ve güvenlileştirme sürecinin sonuçlarının tersine çevrilmesi gerektiğine ikna etmesi gerekir.

## 1990'larda Türk-İsrail İlişkilerinde Güvenikleştirme

1990'ların sonu Türkiye-İsrail ilişkilerinin "zirveye çıkmasına" tamklık etti.<sup>11</sup> Gerçekten bu dönemde iki ülke arasında görülmemiş bir yakınlaşmaya yol veren sembolik değerinde birçok önemli anlaşma imzalandı. 1990'lara kadar bölgede "tarafsız" ve düşük seviyeli bir politika izleyen bir devlet nasıl

oldu da İsrail ile güçlü bir stratejik ittifak oluşturdu? Birkaç olumlu gelişmeye<sup>12</sup> rağmen, 1990'ların henüz başında iki ülke arasında güçlü bir ittifaktan söz etmek mümkün değilken bu nasıl mümkün oldu? Bu makalenin iddiası, 1990'larda Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkileri *güçlü* bir stratejik ittifak konumuna yükselten şey o tarihlerde bir “güvenikleştirme sürecinin” yaşanmış olmasıdır. Söz konusu bölüm 1990'larda İsrail ile ilişkilerin başarılı güvenikleştirmesine yol açan ve yeni bir stratejik ittifakla sonuçlanan süreci bu bağlamda yeniden analiz edecektir. Türkiye'nin güvenikleştirici aktörlerinin (*securitizing agents*) elinde, stratejik ortaklığın gerekliliği konusunda karar verici hedef kitleyi (bürokratlar, politikacılar ve sivil toplum örgütleri vb.) ikna edebilmesinde çok etkili olan güvenikleştirme sürecinin iki referans nesnesi ile başlıyoruz.

### *Referans Nesneleri: Devletin Bekası ve Laiklik*

Türk devlet elitleri açısından dış tehdit algılamaları dış politika yapım sürecinin ana unsuru olmuştur. 1990'larda Türk askeri-bürokratik yönetici kadrosu iç ve dış ilişkilere Türkiye'yi zayıflatacak ve bölecek uluslararası bir gizli anlaşma sanısına dayanan “‘Sevr sendromu’ merceği ile” bakıyordu.<sup>13</sup> Diğer bir ifadeyle, Türkiye'nin etrafını saran düşmanca ve tehditkâr dünya algısı, askerin hem iç hem de dış politika yapımında ayrıcalıklı bir role sahip olmasını imkân kıldı. Bu dış tehdit algısı Güneydoğu Anadolu bölgesinde PKK ile güvenlik güçleri arasındaki çatışma ve Soğuk Savaş boyunca devlet elitleri tarafından sahip olunan stratejik kesinliklerin kısmen sona ermesi gibi iki nedenden dolayı 1990'larda zirve noktaya ulaştı.

Ancak 1990'lardaki güvenikleştirmenin referans nesnelere sadece toprak bütünlüğü bağlamında değil, aynı zamanda cumhuriyetin en değerli ilkesinde yani laiklikte karşılığını bulan devlet ideolojisinin korunması amacıyla da devreye sokulmuştur. Bu dönemde sıklıkla *tehlikede olduğu* hissedilen ve bu durumu sürekli tekrarlanan, tam da bu nedenle korunmaya ihtiyacı olan şey laiklikti. Devletin laik yapısına karşı “güvenlik tehdidi” İslami kimliğin temsilini bulduğu ve onunla ilişkili her şeyden kaynaklanmaktaydı. Bu anlayış çerçevesinde İslami geleneğe sahip sosyal güçler sadece bertaraf edilmekle kalmadı aynı zamanda kolay bir şekilde devletin “potansiyel düşmanları” olarak kurgulandılar.

Bu koşullar altında laik elit kesim açısından İsrail, laik Türk devletinin ideolojik bir yansımasını temsil etmekteydi. Türkiye'de laik çevredeki yaygın kanaate göre, İsrail birçok yönden tıpkı kendileri gibiydi: “modern; yönü Batıya dönük; Arapları “öteki” olan kabul eden; terörün ortak kurbanları.”<sup>14</sup> İsrail ile stratejik ilişki sayesinde ilk olarak Kürt ayrılıkçıları durdurdular; ikinci olarak yerel İslami grupların bölgesel desteğini kestiler ve son olarak da destekçilerinin ve muhaliflerinin gözündeki laik kimliklerini ispatlayabildiler.<sup>15</sup> İsrail ile ilişki referans nesnelere tehditler açısından bir panzehir olarak algılandı ve İsrail Türkiye'de devletin dış tehditlere karşı bekasına

katkı bulunduğu kadar, laikliğin yenilenmesi ve güçlendirilmesi için de ideal bir ortak olarak görüldü.

### *Güvenlikleştiren Aktör: Ordu ve İsrail*

Ordu Türkiye’de başlıca güvenlikleştirci aktör olmuştur. 1990’larda ordunun konuşma eylemleri hakkında yapılan detaylı bir araştırma, bu konuşmalarda yukarıda tartışılan referans nesnelere var oluştural bir tehditle karşı karşıya olan nesnelere şeklinde sunulduklarını ortaya çıkarmaktadır. Generaller açısından en temel referans nesnelere toprak bütünlüğü ve laiklik olmuştur. 1989 yılında Genelkurmay, Türkiye’ye karşı dış tehditlerin temel kaynağının kuzeyden (SSCB) güneye (İran, Suriye ve Irak) doğru yön değiştirdiğini açıklamıştır.<sup>16</sup> Sonrasında ise dönemin Genelkurmay Başkanı İsmail Hakkı Karadayı Türk devletinin bekasına ve toprak bütünlüğüne karşı dış tehdit olarak, Rusya, İran, Suriye, Yunanistan ve Güney Kıbrıs’ı işaret etmiştir.<sup>17</sup> Bu itibarla, en üst askeri merci olan Genelkurmay, Karadayı’nın söz konusu ifadeleri kullandığı makalesinin yayımlanmasının ardından “dış tehditler” hakkında kapsamlı bir bilgilendirme toplantısı yapmıştır.<sup>18</sup>

Türkiye’de İslami geleneğe sahip sosyal güçlerden kaynaklanan tehdit algılamaları 1980’lerin sonlarına dayanmasına rağmen<sup>19</sup>, ordu içinde -dini gerici-lik- *irtica* meselesine ilişkin konuşma eylemi İslamcı Refah Partisi’nin (RP) 1994 ve 1995’te birbirini izleyen iki seçim zaferinin ardından ayrı bir önem kazandı. 28 Şubat 1997’de hazırlanan bildiri (1997’nin post-modern darbesi) ordu, Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi’nde -meşhur kırmızı kitap- irticanın Kürt ayrılıkçılığın yerini alarak devletin güvenliğine karşı bir numaralı tehdit konumuna yükseldiğini ilan etti. “İrticanın yok edilmesi” meselesi Genelkurmay’ın komuta katı ve diğer üst düzey yetkililerin gündeminde “hayati önemde” bir mesele olarak algılandı.<sup>20</sup> Ordu irticayı birinci öncelikli iç tehdit olarak ilan ettiği anda kamuoyu harekete geçirildi, dış tehdit olarak ta, İran sürekli bir şekilde Türkiye’ye “anti-laik rejim” ihraç etmekle suçlandı. Dönemin Genelkurmay ikinci başkanı Çevik Bir, İran’ı “düşman devlet” olarak adlandırdı ve İran’ın Türkiye’ye anti-laik ideoloji ihraç ettiğini söyledi.<sup>21</sup>

1990’larda Türk ordusu irtica ve dış tehditleri İsrail ile anlaşmaların başlıca sebebi olarak kullandı. Çevik Bir 23 Şubat 1996’da askeri istihbarat paylaşımı ve müşterek askeri eğitimi öngören anlaşmaların imza töreninde “bölgedeki şartlar iki ülke arasında kaçınılmaz bir işbirliğini zorunlu kılıyor”<sup>22</sup> açıklamasını yaptığında, açıkça devletin bekası ve toprak bütünlüğüne yönelik dış tehditleri ima etti. Benzer bir şekilde bir askeri yetkili “etrafımız sorunlarla çevrili. Sıcak sulardayız. Bizim için bölgede dost bulmak ve katotik ortamın dışına çıkmak kritik bir konu. İsrail mükemmel bir seçimdi”<sup>23</sup> diyerek anlaşmaları savundu. Genelkurmay başkanı Karadayı Şubat 1997’de güvenlikleştirci bir dille İsrail’i ziyareti sırasında Türkiye’nin “üç yanının ateş içinde” olduğunu söylediğinde hep tekrarlanan Türkiye’nin bölgesine hapsolmuş pozisyonunu bir daha hatırlattı.<sup>24</sup>



Generaller İsrail ile yapılan ittifakın, referans nesnelere yöneltilen tehditlerin bertaraf edilmesine yardımcı olacağına kesin bir şekilde inanmışlardı. Bu yüzden Çevik Bir hem “İsrail ile yapılan anlaşmanın Türkiye-Suriye sorununun çözümünü kolaylaştırdığını”<sup>25</sup> iddia etti, hem de açıkça (RP’den kaynaklanan) “irtica tehdidi” ile İsrail ile yapılan anlaşmalar arasında bağlantı kurdu. Ona göre, bunları yapmakla “ordu açıkça Türkiye’nin İslam’a doğru dönüşmesini ve Türkiye-İsrail arasındaki askeri ilişkilerin tehlikeye atılmasını boş bir şekilde oturup izlemeyeceğini göstermiştir”<sup>26</sup>.

### *İşlevsel Aktörler: Medya, Politikacılar ve Diğerleri*

Generallere ilave olarak, medya dikkat çekecek şekilde güvenikleştirme sürecinde etkili bir kaynak olarak kendini gösterdi. Merkez medya konuların “siyasetin ötesine” taşınmasında etkili ve becerikli bir sıçrama tahtası olarak kullanıldı. 1990’ların ilk yarısında önde gelen gazetelerin neredeyse tamamı Genelkurmay’ın dışarıdan gelen tehditlerin kaynağını yeniden tanımlamasını destekleyen haberlerle doluydu. Emekli bir diplomat olan Şükrü Elekdağ’ın yazılarından çıkan meşhur bir deyişten gazete haberlerinde sıklıkla bahsediliyordu. Elekdağ’a göre, Türkiye aynı anda ülkenin “iki buçuk cephesinde” savaşabilmesini gerektiren “iki buçuk savaş stratejisi” takip etmeliydi ve bu Türkiye’nin Yunanistan ve Suriye’nin yanı sıra içeride de ülkeyi bölmesi için Yunanistan ve Suriye tarafından desteklenen Kürt ayrılıkçılara karşı savaşması anlamına geliyordu.<sup>27</sup>

Türk merkez medyası 1980’lerin ortalarından itibaren irticayı bir tehdit olarak tanımlamasına rağmen<sup>28</sup>, İrtica tehdidinde ilişkin haber ve yorumlar 1990’larda sıklık kazandı. RP’nin iktidara gelmesi ile birlikte yazılı ve görsel merkez medya tamamen güvenikleştiren yorumlarla doldu. Söz konusu medya grupları kamuoyunu “irtica tehdidi” hakkında uyarmak için, ordu içinde yarı-gizli bir oluşum olan Batı Çalışma Grubu tarafından hazırlanan raporları yayınlayıp, yazılar yazdılar.<sup>29</sup> Kısacası medya “RP’yi ‘devletin laik yapısına’ ‘İslami bir iç tehdit’ olarak sunmak yoluyla ‘işlevsel temelde güvenikleştiren aktör’ olarak hareket etti”.<sup>30</sup> Belli akademisyenler, laik kadın grupları, Türkiye’nin önde gelen sendika konfederasyonları halk gösterileri düzenleyerek ve Batı Çalışma Grubu tarafından hazırlanan medya raporları paralelinde açıklamalarda bulunarak güvenikleştiren koroya katıldılar. Benzer şekilde ünlü politikacılar devamlı olarak “laiklik karşıtı hareketlerin” yükselişi hakkında açıklamalarda bulundular ve irticanın laik rejim için “var olumsal bir tehdit” olduğu algısına katkıda bulundular.<sup>31</sup>

Ordu gibi Türk medyası ve diğer sivil aktörler de İsrail ile Türkiye arasında imzalanan askeri anlaşmaları dış tehditler ve irticaya bağladılar. Örneğin *Milliyet* gazetesinden bir köşe yazarı şöyle yazdı: “İki ülke Suriye’ye karşı ortak bir politikada buluşuyor. Ayrıca İsrail Ortadoğu’da Türkiye’yi İslami köktendinci hareketlere karşı savunmaya söz veriyor. Müslüman ve laik bir ülke olarak Türkiye, karşılık olarak, İsrail’in bölgedeki yalnızlığını azaltı-

yor.<sup>32</sup> Keza önde gelen günlük bir gazete de Şubat 1996'daki askeri anlaşmayı "Ankara Ortadoğu'daki en güçlü devletin desteğini alarak Atina ve Şam'a karşı büyük bir avantaj elde etti." yorumuyla duyurdu.<sup>33</sup>

Benzer bir tavırla Demokratik Sol Parti lideri Bülent Ecevit Türkiye-İsrail askeri birlikteliğini iki ülke arasında "paylaşılan endişe ve amaçların" bir sonucu olarak sundu.<sup>34</sup> Dönemin Milli Savuma Bakanı Turan Tayan, Suriye'yi "hem Türkiye hem de İsrail için büyük bir problem" şeklinde tanımlayarak Türkiye ile İsrail arasındaki işbirliğini savundu. Tayan'a göre "İsrail'e karşı terörün kaynağı Suriye idi. Suriye aynı zamanda PKK'nın liderine ev sahipliği de yapıyordu."<sup>35</sup> Ünlü bir akademisyen olan Doğu Ergil de, anlaşmayı "aynı tehditlerle karşı karşıya" olan "Ortadoğu'daki tek demokratik ve laik iki ülke arasındaki bir ittifak" olarak adlandırdı.<sup>36</sup>

### *Kolaylaştıran Koşullar: PKK ve Refah Partisi*

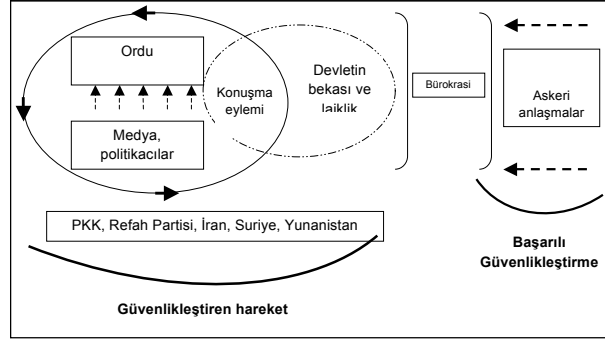
1990'larda başarılı güvenlikleştirmeyi kolaylaştıran koşulların tamamı söylemden ibaret değildi. Sosyal çevre ve somut "fiili durum" güvenlikleştirme sürecine önemli ölçüde katkıda bulundu. Örneğin 1992 ile 1995 yılları arasında 1984 ile 1991 yılları arasındakinden üç kat fazla asker PKK tarafından öldürüldü.<sup>37</sup> Sadece 1993 yılı Mayıs ve Ekim ayları arasında PKK oldukça yüksek bir oranda 1.600 insanı öldürdü.<sup>38</sup> Kısacası Türkiye'nin güneydoğusundaki savaş benzeri durum askerin devletin toprak bütünlüğüne karşı tehditleri tanımlanmasına ve hakkında açıklama yapmasına uygun zemin hazırlanması sonucunu doğurdu.

İç politika cephesinde ise Refah Partisi lideri Necmettin Erbakan belli vesilelerle hükümetini hedef alan suçlamalara körükle gitti. Erbakan, iktidara gelmeden önce Türkiye'nin rejiminin "kesinlikle değiştirileceğini" iddia eden kışkırtıcı ve tahrik edici bir konuşma yaptı.<sup>39</sup> Tek tük olsa da, Refah Partisi üyeleri tarafından yapılan benzer gaflar (*faux pas*) ordunun irticayı laik rejime karşı "var oluşsal bir tehdit" olarak tanımlamasını ve hakkında konuşmasını kolaylaştıran bir ortam sağladı. Ordu İslami köktendinci ve Kürt ayrımcılar tarafından devletin güvenliği ve siyasi uyumuna karşı takınılan çifte meydan okumayı Türk dış ve iç politikası üzerindeki etkisini artırmak için kullandı.<sup>40</sup>

### *Hedef Kitle: Bürokrasi, Politikacılar ve Halk*

1990'larda Türkiye'nin laik rejiminin geleceğine ilişkin tartışmalar kamuoyunun İslamcı kimlikliler ile laiklik taraftarları arasında kutuplaştığı bölünmüş bir toplum doğurdu. Derin ayrışmaya rağmen PKK ve dış destekçileri tarafından devletin toprak bütünlüğüne karşı oluşturulan tehdit, birleştiren bir tehdit olarak her iki grubun üzerinde hem fikir olduğu bir konuydu. Siyaset sahnesine hâkim olan "korku siyasetiydi" ve bu durum askerin siyaset üzerindeki etkisinin artmasını sağladı.

Şekil 2: 1990'larda Türkiye'de Güvenlikleştirme



Ancak şunu da açıkça belirtmek gerekir ki, asker bunu kaba kuvvet ya da siyasete gizli müdahalelerle yapmadı, bilakis, devlet televizyonun haber başlıklarını ve en çok izlenme zamanındaki (*primetime*) yayınlarını etkileyen tartışma ve ikna tekniklerini kullanarak yaptı. Yazılı ve görsel merkez medya sıklıkla asker tarafından tercih edilen tehdit anlatılarını kullandılar: İslami ve Kürt kimliğe sahip kişilerde temsilini bulan tehdit merkez medya organlarını kaplamıştı. Türk siyaseti konusunda çalışmalar yapan bir akademisyenin de tespit ettiği gibi, 1990'lar sivil görünümlü ordunun "kitle iletişim araçlarını, basın brifinglerini, konferanslar ve düzenli bildirimleri kullanarak siyasal İslam ve Kürt etnik milliyetçiliğinden kaynaklanan devletin ve vatanın varlığına yönelik tehditlere dair kamuoyunu bilgilendirmesine" tanıklık etti.<sup>41</sup> Bu kamuoyu bilgilendirme kampanyası sivil toplum örgütleri, Dışişleri Bakanlığı ve önde gelen siyasi partiler gibi bürokratik kurumlar arasında önemli destek buldu.

### ***Başarılı Güvenlikleştirme: Askeri Anlaşmalar***

Başarılı güvenlikleştirmenin en temel çıktısı İsrail ile imzalanan anlaşmalar serisiydi. Şubat 1996'da sivil hükümet devre dışı bırakılarak, Orgeneral Çevik Bir ve İsrailli meslektaşı tarafından bir Türk-İsrail askeri anlaşması imzalandı. Dönemin Millî Savunma Bakanı Oltan Sungurlu anlaşmanın imzalanmasının hemen ardından "Anlaşmanın gizlilik derecesini bilmiyorum. Ayrıca anlaşmanın içeriği hakkında da bilgim yok" dedi.<sup>42</sup> Anlaşma "Türkiye'de etkin bir sivil hükümetin bulunmadığı" bir zamanda yapıldı ve gizli olarak müzakere edildi.<sup>43</sup> Anlaşma Türk devletinin toprak bütünlüğü ve ideolojik yapısına karşı "var oluştural" tehditler için kısmen bir çözüm olarak düşünüldüğü ortaya konduğu için, imzalanması sürecinde ordu kolaylıkla sivil hükümeti devre dışı bırakabildi.

Ağustos 1996'da İsrail ile savunma sanayi alanında işbirliğini öngören ikinci anlaşma imzalandığında iktidarda RP vardı ve bu nedenle etkin bir hükümetin olmadığı ortamda ordunun anlaşmayı yapma görevi üslendiğini

söylemek açıklayıcı olmaktan uzaktır. Üstelik RP lideri Necmettin Erbakan aslında iktidara geldikten sonra Türk-İsrail askeri eğitim anlaşmasını iptal edeceklerini açıklamıştı.<sup>44</sup> Ancak bir araştırmacının da ifade ettiği gibi, “Erbakan hükümeti, anlaşmanın asıl destekçisi olan Türk ordusu ile büyük bir anlaşmazlık ihtimali ile karşılaştığında, İslami grupların ve medyanın önemli muhalefetine rağmen anlaşmayı onayladı.”<sup>45</sup> Böylelikle ordu sadece hükümet politikasını değiştirmede aynı zamanda kamuoyunun İslami hassasiyetinin de üzerinden geçmiş oldu.

Hiç kuşkusuz bu güvenikleştirmenin en önemli getirisi ordunun İsrail ile ilişkiler söz konusu olduğu müddetçe sivil RP hükümetini tuzağa düşürmesinin normalleşmesiydi. Dönemin Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, “askeri anlaşmanın kesintisiz devam edeceğini ve Refah Partisi’nin bu anlaşmayı değiştirmeyeceğini” söyledi.<sup>46</sup> Bu durum RP milletvekilleri Mayıs 1997’de İsrail, Türkiye ve ABD ile yapılan askeri tatbikat “esnasında hükümet ordu tarafından devre dışı bırakıldı” dediklerinde daha açıkça bir hal aldı.<sup>47</sup> Sonuç olarak, demokratik bir sistemde normalde sivil siyasetin bir alanı olarak görülmesi gereken Türk-İsrail ilişkilerinden sivil hükümeti devre dışı bırakan şey güvenikleştirme süreci idi.

## 2000’lerde Türk-İsrail İlişkilerinde Güvenikleştirmeyi Tersine Çevirme

2000’lerin ilk yarısında askeri anlaşmaların hala yürürlükte olmasının yanı sıra, askeri yetkililer de İsrail’e ziyaretlerine düzenli olarak devam ettiler. Ancak politikacılar İsrail’in Türkiye’nin diğer bölgesel ilişkileri üzerindeki önceliği hakkında ordu ile aynı fikirde olmamaya başladı. Çalışmanın bu bölümü Türk politikacıların 2000’lerin başında nasıl İsrail ile imzalanan askeri anlaşmaları eleştirmeye başladıklarını, bunun ardından da, 2009’dan itibaren özellikle Türk-İsrail ilişkilerinde nasıl temel söz sahibi olduklarını inceleyecektir.

### *Referans Nesnelere Düşüşü ve İsrail*

1990’ların sonunda referans nesnelere karşı tehdit algı seviyesinde gerileme ilk olarak kendisini devletin toprak bütünlüğü söyleminin güncemdeki önceliğini kaybetmesinde gösterdi. PKK lideri Abdullah Öcalan’ın 15 Şubat 1999’da yakalanması PKK tarafından gerçekleştirilen terör saldırılarının sayısında düşüşe neden oldu ve Yunanistan ve Suriye ile ilişkilerde kademeli bir iyileşme görüldü. Başka bir deyişle, “iki buçuk savaş” ihtimali siyasi karar alıcıların zihninden ve medya tartışmalarından zamanla çekildi. İç ideolojik cephede ise devletin laik yapısına karşı tehditler daha az görünür hale geldi. Ocak 1998’de Refah Partisi Anayasa Mahkemesi tarafından kapatıldı ve halefi Fazilet Partisi 1999 genel seçimlerinde oyların sadece % 15,4’ünü aldı. Tüm İslami siyasi kadro, söylem ve siyasi ajandalarında “İslamileşmeyi tersine çevirmelerinin” (*de-Islamized*) ardından derin bir değişime uğradı.<sup>48</sup>

Ancak ordu 2000'lerin başında güvenlikleştirme hareketlerine devam etti ve referans nesnelere hala var oluşsal tehdit altındaymış gibi lanse etti. Örneğin 2001 yılında Genelkurmay İkinci Başkanı Yaşar Büyükanıt “laik ve demokratik Türkiye” hepimizin ortak değeridir ve “bu ortak değerle uyuşmayan tüm hareketler” “devletin ve milletin düşmanlarıdır” diyerek siyaset alanını güvenlikleştirme girişiminde bulundu.<sup>49</sup> 1990'ların aksine ordunun, laikliğin “var oluşsal tehdit altında” bir şey olduğunu iddia etme noktasında iki büyük engeli aşması gerekiyordu. Bunlardan birincisi güvenlikleştirme hareketlerine karşı genellikle merkez-sağ partiler tarafından gösterilen “siyasi direnç” ve ikincisi üyeliğe katılım sürecinde Avrupa Birliği tarafından konulan şartlardı.<sup>50</sup>

Sonuç olarak, 1990'ların referans nesnelere Türk-İsrail ilişkilerinde ordunun meşrulaştırılmasındaki etkinliğini kaybetti. 29 Mart 2002'de İsraili bir firmayla 170 adet M-60 tank modernizasyonu için 668 milyon dolarlık bir anlaşma yapıldığında, dönemin Milli Savunma Bakanı Sabahattin Çakmakoglu, Almanya'dan 170 adet yeni Leopard tankı satın alan Yunanistan ile farkı kapatmak için İsrail ile yapılan bu anlaşmanın gerekli olduğunu söyledi.<sup>51</sup> Merkez medya köşe yazarlarının Çakmakoglu'nun anlaşmayı savunma biçimini belli ölçüde tekrarlamasına rağmen<sup>52</sup>, Yunanistan bağlantısı muhalefeti susturmak için faydalı olmadı. Ordu muhalefetle karşılaştığında, anlaşma için ilave gerekçeler kullanmak zorunda kaldı: dönemin Genelkurmay Başkanı Hüseyin Kıvrıkoğlu, ABD ve Almanya tank modernizasyonu için teknolojilerini paylaşmak istemediler diyerek anlaşmayı savundu.<sup>53</sup> Hatta emekli bir albay da Yunanistan'ın durumunu işaret etmeden, bazı ülkeler teknolojilerini Türkiye'ye transfer etme konusunda isteksiz ve sınırlayıcılar diyerek anlaşmayı savundu.<sup>54</sup>

### *Güvenlikleştirmeyi Tersine Çeviren Aktörler ve İsrail*

1990'ların sonunda siyasi aktörler ordunun ulusal tehdit tanımlamasındaki belirgin rolünü eleştirmeye başladı. Örneğin dönemin Başbakanı Mesut Yılmaz “irticanın” ülkenin laik yapısına “var oluşsal bir tehdit” olduğuna dair ordunun yaptığı tanıma karşı dikkat çekici bir çıkışta bulundu. Yılmaz irticanın ordunun gücünü, pozisyonunu ve bütçedeki büyük payını muhafaza etmek için bir bahane olduğunu söyledi.<sup>55</sup> Yılmaz'ın açıklaması “bundan önce meselenin hiçbir itirazla karşılaşmadığı göz önüne alınırsa, hâkim dilden ciddi bir sapmayı” ifade ettiği için dikkate değerdi.<sup>56</sup> Fakat yine de bunlar tehdit algısı ve referans nesnelere arasında “kurulan” bağlantıyı kesmek için ilk güvenlikleştirmeyi tersine çevirme girişimleriydi. Türk siyaset sahnesi 2000'lerin büyük bölümünde iktidarda olan Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) döneminde bunun gibi birçok güvenlikleştirmeyi tersine çevirme girişimine daha tanıklık etti.<sup>57</sup>

Türk siyasi yetkilileri uluslararası alanda da tasvip edilmeyen İsrail devletinin Filistinlilere karşı gerçekleştirdiği eylemlerle karşılaştıkları zaman

itirazlarını dile getirmekten ve eleştirmekten kendilerini alamadılar. Bunun ilk örneği Mayıs 2002’de İsrail askerlerinin Filistin Cumhurbaşkanı Yaser Arafat’ın karargâhını işgal etmesinde gerçekleşti. Başbakan Bülent Ecevit İsrail’i açıkça “Filistinlilere karşı soykırım uygulamakla” suçladı.<sup>58</sup> Ecevit’in suçlaması özellikle El-Aksa İntifadasından sonra Türk politikacılar arasında İsrail’e karşı yaygın eleştirel tonla uyumluydu. Mesut Yılmaz alenen tank modernizasyon anlaşmasının imzalanmasını sorguladı ve Filistin işgalinin çözümü ufukta görünene kadar “projenin imzalanmasını askıya almanın daha iyi olacağını” belirtti.<sup>59</sup> Başlıca muhalefet partileri Fazilet Partisi ve Doğru Yol Partisi de anlaşmanın “askıya alınmasını” ya da “iptal edilmesini” istedi.<sup>60</sup> Fakat Ecevit’in İsrail ile Filistinliler arasında gerilimin yüksek seyrettiği bir dönemde açık şüphelere sahip olmasına rağmen, İsrail ile yapılan tank modernizasyon anlaşmasını iptal etmediğini not etmek gerekir.<sup>61</sup>

Bu nedenle politikacıların anlaşmaya karşı yönelttiği eleştiriler güvenleştirmeyi tersine çevirme girişimlerinin başarısızlığı olarak görülmelidir. Bundan dolayı güvenleştirmeyi tersine çevirme girişimlerinin başlıca hedef kitlesi olan ve anlaşmanın iptal edilmesine karşı veto gücünü elinde bulunduran ordu, anlaşmanın iptal edilmesi noktasında ikna edilemedi. Anlaşmayı eleştiren politikacılara cevaben dönemin Genelkurmay Başkanı Hüseyin Kıvrıkoğlu anlaşmaya “karşı olanları” “annelerinden Yahudi düşmanı olarak doğmuş kimseler” şeklinde tanımladı.<sup>62</sup> Sonrasında doğal olarak anlaşma iptal edilmedi ve kesintisiz bir şekilde uygulandı. Anlaşmanın uygulanması ve Kıvrıkoğlu’nun eleştirilere verdiği cevap ordunun gücünü koruduğunu gösterse de, 2000’li yıllar boyunca yeni güvenleştirmeyi tersine çevirme girişimleri/hamleleri devam etti. Türk politikacılar ara sıra İsrail’in Filistinlilere yönelik yürüttüğü politikalara karşı harekete geçse de, (ilişkilerin kaçınılmaz olup olmadığı noktasında ‘normal politikalara’ geri dönüş için) güvenleştirmeyi tersine çevirme girişimleri 2009’a kadar meyvesini vermedi ve İsrail ile ilişkiler büyük ölçüde Türk ordusunun kontrolünde olmaya devam etti.

### ***Güvenleştirmeyi Tersine Çevirmeyi Kolaylaştıran Koşullar***

Türk-İsrail ilişkilerinde güvenleştirmenin tersine çevrilmesine katkı sağlayan birkaç kolaylaştırıcı koşuldun bahsedilebilir. 1999 yılı Türkiye’de güvenleştirme süreci açısından bir dönüm noktası oldu. 1999 yılındaki Marmara Depremi Yunanistan ile gerilimi düşürdü ve devletin sivil girişimler üzerindeki üstünlüğünü savunan bir gelenek olan “Devlet Baba” imajının çökmesine neden oldu.<sup>63</sup> 1999’daki diğer önemli bir gelişme ise PKK’nın lideri Abdullah Öcalan’ın yakalanmasıydı. Daha da önemlisi Türkiye’nin AB adaylığını onaylayan 1999 Helsinki Zirvesi iç politikadaki değişime eş görülmemiş bir ivme kazandı. Ordunun şüphelerine rağmen, üyelik için AB’nin getirdiği koşullar ordunun iç politikadaki rolünü önemli ölçüde sınırladı.<sup>64</sup> Ayrıca 1999 yılını 2000 ve 2001 yılları arasındaki bir ekonomik kriz takip etti. Ekonominin güvenlik konularının üstüne çıkması, hükümetlere (ordunun aksine) iç ve dış politika konularında serbest bir hareket alanı sağladı.

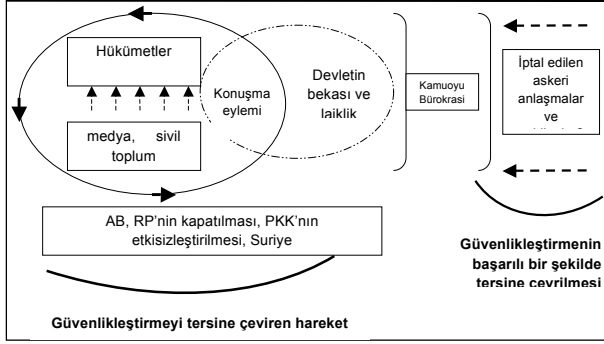
Yukarıdaki gelişmelere ilave olarak, Filistin ile İsrail arasında Camp David’de yapılan barış görüşmelerinin başarısızlıkla sonuçlanmasını 2000 yılında yaşanan El-Aksa İntifadası takip etti ve bu gelişmeler Türkiye’de sivil aktörlere İsrail’i ve özellikle İsrail’in Filistinlilere karşı yürüttüğü politikaları açıkça eleştirmeye imkân veren verimli bir alan oluşturdu. Benzer şekilde 2006’daki Lübnan-İsrail Savaşı ve 2008’de Gazze’nin işgal edilmesi iç politik iklimi değiştirdi. İsrail’in eylemleri ile uluslararası hukuku açıkça çiğnemesi ve uluslararası baskıları dikkate almaması Türkiye’nin bir ortak olarak İsrail ile rolünün savunulmaz bir girişim olduğunu gösterdi ve bu durum sivil hükümetlere Türk-İsrail işbirliğine ve askeri anlaşmalara karşı çıkma imkân verdi.

### ***Güvenlikleştirme Tersine Çeviren İşlevsel Aktörler: Medya, Sivil Toplum Örgütleri ve Diğerleri***

2000’lerin başında Türk medyası gitgide güvenlikleştirmeyi tersine çeviren işlevsel aktör olarak hareket etmeye başladı. Örneğin dönemin etkin bir köşe yazarı olan Cengiz Çandar, El-Aksa İntifadasının ilk günlerinde “Türkiye, tüm bölge halklarının öfkesine muhatap olmaya başlayan saldırgan bir ‘askeri cihaz’ın, bir numaralı ‘askeri ortağı’ olma ayıbına katlanamaz” diyerek fikrini açıkça ifade etti.<sup>65</sup> Türk medyasında diğer ünlü bir yorumcu Mehmet Ali Birand ise 2002 yılında tank modernizasyon anlaşmasının imzalanmasının Filistinlilere karşı bir “riyakârlık” olduğunu ileri sürdü. Birand, anlaşmanın Yunanistan’ın Almanya’dan 170 adet Leopard tankı satın almasına karşın bir denge olduğunu iddia eden ordunun güvenlikleştirici hareketini alaycı bir şekilde bozdu.<sup>66</sup>

Güvenlikleştirmeyi tersine çeviren diğer bir işlevsel aktör ise İsrail’in Filistinlilere uyguladığı vahşeti yoğun ve etkileyici bir şekilde gösteren medya oldu. Türk medyası geniş bir şekilde İsrail’in Hamas’ın dini lideri Şeyh Ahmed İsmail Hasan Yasin’e yönelik gerçekleştirdiği suikastı, 2006 yılındaki Lübnan-İsrail çatışması ve İsrail ordusunun 2008 yılı Aralık ayının sonundan 2009 yılı Ocak ayının 19’una kadar süren üç haftalık Gazze Şeridi işgalini haber yaptı.<sup>67</sup> Bu gelişmeler İsrail karşıtı etkin kamuoyu protestolarını tetikledi ve sivil toplum örgütlerinin Filistin sorunu konusunda daha hassas olmalarını sağladı.<sup>68</sup> Mavi Marmara saldırısının ardından İsrail devletine karşı gerçekleştirilen ülke genelinde geniş halk gösterileri ile birlikte Türk halkının seferberliği zirve noktaya ulaştı. Dikkat çekici bir şekilde birçok sivil toplum örgütü hükümeti İsrail’e karşı adım atmaya çağırdı. Örneğin Eğitim Bir-Sen Sözcüsü Ali Kıtır, yaygın görüşü şu şekilde özetledi: “yetkililerden İsrail ile yapılan tüm anlaşmaların iptal edilmesini istiyoruz. Terörist bir devlet ile yapılan hiçbir anlaşma insanlıktan ya da Müslüman bir kardeşimizin bir damla kanından daha değerli değildir.”<sup>69</sup> Pekte şaşırıcı olmayan bir şekilde Türk parlamentosu İsrail ile bağların kesilmesini, resmi bir özür dilenmesini ve mağdur olanlara tazminat ödenmesini isteyen bir kararı hızlıca kabul etti. Türkiye İsrail büyükelçisini geri çekti.<sup>70</sup>

Şekil 3: 2000'lerde Türkiye'de Güvenlikleştirmenin Tersine Çevilmesi



### 2009 Sonrası: Güvenlikleştirimin Başarılı Bir Şekilde Tersine Çevrilmesi Mi?

2009 yılı ordunun Türk-İsrail ilişkileri üzerindeki etkisi açısından bir “kırılma noktası” oldu: bu yıldan sonra AK Parti hükümeti tüm girişimleri kendi kontrolü altında aldı.<sup>71</sup> Erdoğan’ın 2009 yılı Ocak ayında Dünya Ekonomik Forumunda İsrail’i Gazze’ye gerçekleştirdiği operasyonlar nedeniyle açıkça eleştirmesinin ardından Türk-İsrail ilişkileri hızla bozulmaya başladı. Bunu Türkiye’nin İsrail Büyükelçisi Oğuz Çelikkol’un İsrail Dışişleri Bakan Yardımcısı Danny Ayalon’u rutin bir ziyareti esnasında alçak bir koltukta oturularak gözle görülür bir şekilde sembolik olarak küçük düşürülmesi izledi. İsrail Savunma Bakanı Ehud Barak iki ülke arasındaki tansiyonu düşürmek için 2010 yılı Ocak ayında Türkiye’yi ziyaret ettiğinde, Cumhurbaşkanı Gül ve Başbakan Erdoğan gibi Türk Genelkurmay Başkanı İlker Başbuğ da görüşme talebini reddetti.

Buna ilave olarak, İsrail, Türkiye ve ABD arasında 2001 yılından itibaren düzenli olarak icra edilen müşterek askeri Anadolu Kartalı tatbikatı 7 Ekim 2009’da iptal edildi. Davutoğlu üstü kapalı bir şekilde “Ankara’nın İsrail’in yaklaşık bir yıl önceki Gazze saldırısını eleştirmesinin” bir sonucu olarak Türkiye’nin İsrail’i kasıtlı olarak tatbikattan çıkardığını söyledi.<sup>72</sup> Erdoğan ayrıca, İsrail’in tatbikattan çıkartılması bağlamında, “Halkımın talebini reddedemem, o da bu yöndeydi” ifadelerini kullandı.<sup>73</sup> 1990’lardaki durumun tersine, ordu hükümetin İsrail Hava Kuvvetlerini Anadolu Kartalı tatbikatından çıkarma kararına karşı koyamadı. Askeri bir yetkilinin de kabul ettiği gibi, tatbikatın ertelenmesi için ordu üzerinde hükümet baskısı vardı.<sup>74</sup>

Bazı araştırmacılar İsrail’in Anadolu Kartalı tatbikatından çıkarmasını “hükümet ile ordu arasındaki “fikir birliğinin açık bir göstergesi”<sup>75</sup> olarak görse de, esas itibarıyla bu durum, sivil-asker dengesinde sivil siyasi otorite lehinde dönüşümün yanında, ordunun İsrail ile ilişkilerde öncü rolünü kaybetmesini ifade ediyordu.<sup>76</sup> Örneğin 2010 yılı Nisan ayının sonlarında yapılması planlanan tatbikata İsrail’in katılıp katılmayacağı sorulduğunda, asker



sessiz kaldı.<sup>77</sup> Hal böyleyken, Davutoğlu'nun açıklamasında da görüldüğü gibi hükümet Türk-İsrail ilişkilerinde söz sahibi oldu: “Evet biz geçen yılki askeri tatbikatları iptal ettik ve bölgemizde potansiyel askeri gerilim devam ettiği sürece bu tür tatbikatları yapmayacağız.”<sup>78</sup> Hükümet ayrıca Haziran 2010'da Türk hava sahasını İsrail askeri uçuşlarına kapattı. Bu bağlamda bir hükümet yetkilisi “Mavi Marmara saldırısının sonucu olarak, genel eğilim geçmişte olduğu gibi İsrail'in askeri uçuşlarına izin vermemektir” dedi.<sup>79</sup>

Hükümet iki ülke arasındaki mevcut askeri anlaşmaları tartışmaya açmasına rağmen, İsrail ile yapılan birçok anlaşma bir süre daha yürürlükte kaldı. Fakat Türk ordusunun vetosundan ziyade, anlaşmaların devam etmesi Türkiye'nin uzun zamandır İsrail'e bağımlı olmasından kaynaklanıyordu. Örneğin insansız hava araçlarının satın alınması Türk askerlerinin İsraili meslektaşları tarafından eğitilmesini gerektiriyordu. Bu yüzden Türk askeri ve hükümet yetkililerinden oluşan bir heyetin insansız hava araçlarının kullanımını öğrenmek için 2010 yılı Haziran ayı başında İsrail'e gitmesi gerekmişti.<sup>80</sup> Ancak Mavi Marmara olayı ile bağlantılı olarak İsrail'in Gazze'yi denizden kuşatmasının hukuki olduğuna karar veren BM Mavi Marmara raporunun açıklanması ve İsrail'in saldırı nedeniyle özür dilemeyi reddetmesi durumu değiştirdi ve Türkiye İsrail ile yaptığı “tüm askeri anlaşmaları askıya aldı.”<sup>81</sup> Dikkat çekici bir şekilde Genelkurmay Başkanı Necdet Özel şunları ifade etti: “Askeri faaliyetler askıya alınmıştır. Krizin aşılmasında ayrı bir askeri kanal veya temas yoktur. Ayrıca buna ihtiyaç da yoktur. *Bu konu askeri değil, siyasi*dir.”<sup>82</sup>

2009 yılından sonra 1990'lardan itibaren İsrail ile birlikte yapılan müşterek askeri tatbikatlar ve askeri anlaşmalar hükümet tarafından ya askıya alındı ya da iptal edildi. 1990'ların aksine Türk-İsrail ilişkileri sorulduğunda ordu sessiz kalmaya başladı ve ilişkilerde tek muhatap olarak hükümeti işaret etti. Türk ordusunun sessizliği İsrail'in “teknoloji-transfer taahhütlerine sadık kalma<sup>83</sup>” noktasındaki başarısızlığı ile açıklanabilse de, ordunun İsrail ile olan dış ilişkileri hükümete bırakması, 2000'lerin başından itibaren başlayan güvenlikleştirmenin tersine çevrilmesi süreci incelenmeden tamamen açıklanamaz.

Bu noktada, güvenlikleştirmenin tersine çevrilmesinin “belli bir konu ya da aktörün etkinliğini kaybetmesi”<sup>84</sup> (bu olayda Türk ordusu) olduğu ve ulusal kimliğin tehdit temsilileri ile çok yakın ilişkisinden dolayı yeni bir güvenlikleştirme sürecinin devreye girmesinin kuvvetle muhtemel olduğu hatırlanmalıdır. Başka bir ifadeyle, hangi ulusal kimliklerin oluşacağı noktasında “belirleyici olan, başlangıç ve dayanak” işlevini yerine getiren güvenliğin kendisidir ve güvenlikleştirme bir anlamda ulusal kimliğe için bir şeydir.<sup>85</sup> Ancak çalışmanın kapsamı daha fazlasına izin vermediğinden, bu argüman 2009'dan sonraki Türk-İsrail ilişkilerine dair ileride yapılacak araştırmalar için sadece kıskırtıcı bir adım olabilir. Şunu söylemek yeterlidir; şu anda hükümet konuyu normal politika sınırları dışına alarak yeniden güvenlikleştirme imkânını elinde tutmaktadır.

## Sonuç

Bu makale 1990'ların başından 2000'lerin sonuna kadar Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkileri değiştiren unsurlar ve aktörler hakkındadır. Makale Türk-İsrail ilişkilerinin Türkiye'de iç politika ve sivil-asker ilişkilerinden ayrılmayacağını iddia etmektedir.<sup>86</sup> Başarılı güvenlikleştirme süreci analiz edildiğinde 1990'larda Türkiye'nin İsrail ile ilişkilerinin, Kürt milliyetçiliği ve siyasal İslam'ın yükselişine karşı mücadelesinde ordu ve Kemalist elitler tarafından kullanıldığı görülmüştür. Ancak 2000'lerde hükümetler ve sivil toplumun etkin bir biçimde, İsrail ile stratejik ilişkileri kademeli olarak tersine çevirdiği görülmüş ve bu da stratejik ittifakın sonunu getiren güvenlikleştirmeyi tersine çeviren bir süreçle mümkün olmuştur.

Bu makale Türk ordusunun askeri modernizasyon gibi *Reelpolitik* gerekliliklere ilave olarak söylemsel nedenlerle İsrail ile bir stratejik ittifaka giriştiğini göstermiştir. Genelde İsrail ile ilişkileri hem başlatıp hem de sonlandıran temel saik Türkiye'deki iç politik iktidar mücadelesi olmuştur. Bu güncel olaydan çıkarılabilecek birçok sonuç vardır. İlk olarak, Türkiye'nin İsrail ile ittifakı ve genişleyen ilişkisi temelde ordu tarafından yönetilen bir girişimdi; şöyle ki, süreç iki ülke arasında imzalanan anlaşmaların içeriği hakkında bile bilgi sahibi olmayan sivil hükümeti tam olarak devre dışı bırakan bir girişim şeklinde işlemiştir. İkinci olarak, bütün bunlar ordunun iç ve dış politika yapım sürecine hâkim olduğunu ortaya koymuştur. Daha açık bir ifadeyle, ordu İsrail ile ilişkilere ağırlığını koyarak iç politikada farklı bir siyasi ajandaya sahip bir rakiple karşılaştığında kışlada durmayacağını göstermişti.

Kuramsal çerçevede Türk-İsrail ilişkilerinin incelenmesi ilginç bir araştırma alanıdır ve en azından önemli iki argüman sunar. Birincisi, ne 1990'larda oluşturulan ittifak ne de 2000'lerde ittifakın sona ermesi yalnızca rasyonalist-realist terimlerle anlaşılabilir. Şöyle ki, hem "stratejik ittifakın" doğuşu hem de sona ermesi yalnızca stratejik gereklilik olmaktan ve uluslararası siyasetin yapısal dikteleri ile şekillenmiş olmasından çok uzaktır. Bunun yerine ilişkide değişen dinamikler sosyo-politik bağlamda daha geniş değişikliklere bakılarak anlaşılabilir. Bu sosyo-politik bağlamın etkisi ilişkilerin gelgitleri noktasında temel belirleyicidir ve bu gelgitler Türkiye'nin iç politika alanında sosyal aktörlerin davranış ve siyasi tutumlarına bağlanabilir.

İkinci olarak, bu makalenin işaret ettiği gibi, Kopenhag Okulu'nun geliştirdiği güvenlikleştirme kuramı, 1990'lar ve 2000'ler arasındaki Türk-İsrail ilişkilerinde değişen dinamiklerin kavranmasında yenilikçi ve verimli bir teorik zemin sağlamaktadır. Güvenlikleştirme sadece söz konusu süreçteki önemli unsurlara ilişkin yararlı analitik bir harita sağlamakla kalmıyor aynı zamanda ilişkilerde siyasetin temel belirleyici olduğunun da hakkını veriyor. Şöyle ki, iki ülke arasındaki ilişkiler incelendiğinde Türk devletinin ideolojik temsilleri üzerinden yürütülen gerçek mücadelenin nasıl işlediğini ve kamusal alanın iç siyasal muhalefete nasıl kapatıldığını daha iyi anlayabiliyoruz.

**Notlar**

- 1 Bu durum Türkiye-İsrail ilişkilerinin son yirmi yılını açıklayan diğer söylemlerin ilgisinin öneminin göz ardı edildiği anlamına gelmez. Örneğin bkz. Tarık Oğuzlu, "The Changing Dynamics of Turkey- Israel Relations: A Structural Realist Account," *Mediterranean Politics*, Vol. 15, No. 2 (July 2010), sy. 273-288; Hasan Kosebalaban, "The Crisis in Turkish-Israeli Relations: What is its Strategic Significance?", *Middle East Policy*, Vol. XVII, No. 3, (Fall 2010), sy. 36-50; İlker Aytürk, "The Coming of an Ice Age? Turkish-Israeli Relations since 2002", *Turkish Studies*, Vol. 12, No. 4 (December 2011), sy. 675-687.
- 2 Barry Buzan, Ole Waever ve Jaap de Wilde, *Security: A New Framework for Analysis*, (London: Lynne Reinner Publisher, 1998), sy. 23-24.
- 3 Buzan, Waever, Wilde, *Security: A New Framework for Analysis*, s. 29.
- 4 Buzan, Waever, Wilde, *Security: A New Framework for Analysis*, s. 23.
- 5 Buzan, Waever, Wilde, *Security: A New Framework for Analysis*, s. 36.
- 6 Buzan, Waever, Wilde, *Security: A New Framework for Analysis*, s. 36.
- 7 Buzan, Waever, Wilde, *Security: A New Framework for Analysis*, s. 25.
- 8 Bkz. Alan Collins, "Securitization, Frankenstein's Monster and Malaysian Education", *The Pacific Review*, Vol. 18, No. 4 (December 2005), sy. 567-588.
- 9 Collins, "Securitization, Frankenstein's Monster and Malaysian Education", s. 570.
- 10 Buzan, Waever, Wilde, *Security: A New Framework for Analysis*, s. 4.
- 11 Gökhan Bağcı, "The Limits of an Alliance: Turkish-Israeli Relations", *Arab Studies Quarterly*, Vol. 23, No. 2 (Summer 2001), s. 50.
- 12 Örneğin, Türkiye Aralık 1991'de İsrail'deki diplomatik temsilcilik seviyesini büyükelçilik düzeyine yükseltti. Bkz. "Elçilik düzeyi İsrail'i sevindirdi", *Milliyet*, 1 Ocak 1992, s. 15.
- 13 Dietrich Jung and Wolfgang Piccoli, "The Turkish-Israeli Alignment: Paranoia or Pragmatism?", *Security Dialogue*, Vol. 3, No. 1 (2000), s. 93.
- 14 Philip Robins, "Turkish Foreign Policy since 2002: Between a 'Post-Islamist' Government and a Kemalist State", *International Affairs*, Vol. 83, No. 1, (2007), s. 299; Oğuzlu, "The Changing Dynamics of Turkey-Israel Relations: A Structural Realist Account", s. 276.
- 15 M. Hakan Yavuz, "Turkish-Israeli Relations Through the Lens of the Turkish Identity Debate", *Journal of Palestine Studies*, Vol. 27, No. 1 (Autumn 1997), s. 27.
- 16 Aydın Özdalga, "Tehdit Suriye, Irak ve İran'dan", *Milliyet*, 13 Aralık 1989, s. 14.
- 17 "Karadayı Tam Konuştu", *Milliyet*, 12 Şubat 1995, s. 14.
- 18 "'Ordu'dan Net Mesajlar", *Milliyet*, 1 Temmuz 1995, s. 14; Benzer brifingler için bkz. Zülfikar Doğan, "Genelkurmay'ın Ege Raporu", *Milliyet*, 1 Şubat 1996, s. 14; "Büyük Brifing", *Milliyet*, 19 Mart 1996, s. 14.
- 19 "Orduya İrtica Uyarısı", *Milliyet*, 13 Aralık 1986, s. 11; "İrtica Uyarısı", *Milliyet*, 14 Ocak 1987, s. 14,
- 20 "Ordu: Öncelik İç Tehdit", *Milliyet*, 30 Nisan 1997, s. 18; "Genelkurmay'dan Basına İrtica Brifingi", *Zaman*, 30 Nisan 1997.
- 21 Yasemin Çongar, "Bir: İran Tescilli Terörist", *Milliyet*, 21 Şubat 1996, s. 14.
- 22 Ahmet Güner, "Türk-İsrail Anlaşmasının Bilinmeyenleri", *Aksiyon*, Vol. 76, 18 Mayıs 1996.
- 23 "Army Chiefs Try to Play Down Military Accords with Israel", *Turkish Daily News*, 5 Haziran 1996.

- 24 "Turkish Chief of General Staff Meets Netanyahu", *Turkish Daily News*, 28 Şubat 1997.
- 25 General Çevik Bir, "Reflections on Turkish-Israeli Relations and Turkish Security", *Policy-watch*, No. 422, Kasım 5, 1999, <http://www.washingtoninstitute.org/templateC05.php?CID=1300>.
- 26 Çevik Bir ve Martin Sherman, "Formula for Stability: Turkey plus Israel", *The Middle East Quarterly*, Vol. IX, No. 4 (Fall 2002), s. 27. Ordudan benzer yorumlar için, ayrıca bkz., John Pomfret, "Some Neighborly Advice-Turkey Strengthens Its Ties to Israel", *Washington Post*, 10-16 Haziran 1997, s. 16-17; "Chief of General Staff Visits Israel", *Turkish Daily News*, 25 Şubat 1997; "İsrail'e Paşa Sözü", *Milliyet*, 25 Şubat 1997, s. 18.
- 27 Şükrü Elekdağ, "İki Buçuk Savaş Stratejisi", *Milliyet*, 27 Kasım 1994, s. 19; Hikmet Bila, "İki Buçuk Savaş", *Milliyet*, 7 Haziran 1999, s. 23; Ünlü bir politikacının benzer yorumu için bkz. "Demirel Uyardı", *Milliyet*, 13 Şubat 1992, s. 1.
- 28 Ronnie Margulies ve Ergin Yıldızoğlu, "The Political Uses of Islam in Turkey", *Middle East Report*, No. 153 (July-August 1988), s. 12.
- 29 Bkz. Tuncay Kardaş, "Security Governmentality in Turkey", Basılmamış Doktora Tezi, University of Wales, Aberystwyth, 2006.
- 30 Tuncay Kardaş, "Secularism, Islam, and the EU", Stig Jarle Hansen, Atle Mosey, ve Tuncay Kardaş (ed.), *The Borders of Islam: Exploring Samuel Huntington's Faultlines, from Al-Andalus to the Virtual Ummah*, (London: Hurst and Company, 2009), s. 203.
- 31 Örneğin bkz., Elvan Feyzioğlu, "İnönü'den Laiklik Uyarısı", *Milliyet*, 30 Ekim 1994, s. 18.
- 32 Yalçın Doğan, "Bombalar Arasında Gerçekleşen Rüya!...", *Milliyet*, 6 Mart 1996, s. 15.
- 33 "İsrail'le Anlaşma Yeni Koz", *Milliyet*, 25 Şubat 1996, s. 1.
- 34 "Turkey's Foreign Relations in 1996", *Turkish Daily News*, 15 Ocak 1997.
- 35 "Tayan: Turkey and Israel to carry forward concerted efforts against terrorism", *Turkish Daily News*, 4 Mayıs 1997; *Turkish Daily News*, "Tayan: Syria is a base for terrorism", 2 Mayıs 1997.
- 36 Doğu Ergil, "Turco-Israeli Relations", *Turkish Daily News*, 31 Mayıs 1996.
- 37 Kemal Kirişçi ve Gareth Winrow, *The Kurdish Question and Turkey: An Example of Trans-State Ethnic Conflict*, (London: Frank Cass, 1997), s. 126.
- 38 Kirişçi ve Winrow, *The Kurdish Question and Turkey*, s. 127.
- 39 "Erbakan 'kanlı' konuştu", *Milliyet*, 14 Nisan 1994, s. 1.
- 40 Ofra Bengio, *The Turkish-Israeli Relationship: Changing Ties of Middle Eastern Outsiders*, (New York: Palgrave Macmillan, 2004), s. 81.
- 41 M. Hakan Yavuz, "The Politics of Fear: The Rise of the Nationalist Action Party (MHP) in Turkey", *The Middle East Journal*, Vol. 56, No. 2 (Spring 2002), s. 203; Bu korku siyasetine rağmen, İsrail ile yapılan anlaşmalara destek oranı düşüktü, 1997'de Despite this politics of fear, support for agreements with Israel was still relatively low. In 1997, a nationwide poll conducted by Strateji-MORI showed that while 29 percent of the respondents supported these agreements, 44 percent seemed against. See Strateji|MORI, "Türkiye'nin Nabızı, Aylık Siyasi ve Ekonomik İndikatörler Araştırması," 25 Ekim-15 Kasım 1997, İstanbul.
- 42 Ali Bayramoğlu, *28 Şubat: Bir Müdahalenin Güncesi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007, s. 63.
- 43 Philip Robins, "Turkish Foreign Policy under Erbakan", *Survival*, Vol. 39, No. 2 (Summer 1997), s. 83.
- 44 "İsrail ile İkinci Anlaşma", *Zaman*, 19 Ağustos 1996.

- 45 Sabri Sayarı, "Turkey and the Middle East in the 1990s", *Journal of Palestine Studies*, Vol. 26, No. 3 (Spring 1997), s. 52.
- 46 "Şam'a Ağır Suçlama", *Milliyet*, 23 Eylül 1996, s. 19.
- 47 "Tatbikat Refah'ı Çatlattı", *Milliyet*, 8 Mayıs 1997, s. 19; "Hoca'nın Tatbikat Balonu", *Milliyet*, 15 Mayıs 1997, s. 19.
- 48 Ümit Cizre ve Menderes Çınar, "Turkey 2002: Kemalism, Islamism and Politics in the Light of the February 28 Process", *South Atlantic Quarterly*, Vol. 102, No. 2-3 (Spring/Summer 2003), s. 323; Burhanettin Duran, "The Experience of Turkish Islamism: Between Transformation and Impoverishment", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, Vol. 12, No. 1 (March 2010).
- 49 "GATA Açılışında Laiklik Uyarısı", *Radikal*, 2 Kasım 2001.
- 50 Cizre ve Çınar, "Turkey 2002: Kemalism, Islamism and Politics in the Light of the February 28 Process", s. 313.
- 51 "Reformu tartışınız; ama kameraların önünde değil", *Zaman*, 2 Nisan 2002.
- 52 Ertuğrul Özkök, "O soruyu 8 Mart'ta asker cevapladı", *Hürriyet*, 3 Nisan 2002.
- 53 "Kıvrıkoğlu: Türkiye iki turlu seçim sistemine geçmeli", *Zaman*, 24 Nisan 2002.
- 54 Fatih Tuna, "The discussion on tank modernization", *Turkish Daily News*, 16 Nisan 2002.
- 55 Cizre ve Çınar, "Turkey 2002: Kemalism, Islamism and Politics in the Light of the February 28 Process", s. 313.
- 56 Ümit Cizre, "Demythologizing the National Security Concept: The Case of Turkey", *The Middle East Journal*, Vol. 57, No. 2 (Spring 2003), s. 214.
- 57 Bu güvenikleştirmeyi tersine çevirme girişimleri için bkz. Bülent Aras ve Rabia Karakaya Polat, "From Conflict to Cooperation: Desecuritization of Turkey's Relations with Iran and Syria", *Security Dialogue*, Vol. 39, No. 5 (2008), sy. 495-515; Pinar Bilgin, "Making Turkey's Transformation Possible: Claiming 'Security-Speak'- Not Desecuritization", *Southeast European and Black Sea Studies*, Vol. 7, No. 4 (2007), sy. 555-571.
- 58 "Ecevit: Soykırım Uygulanıyor", *Milliyet*, 5 Nisan 2002, s. 20.
- 59 "Sessiz İmza Krizi", *Milliyet*, 2 Nisan 2002, s. 1; "Yılmaz: İsrail'le tank ihalesini erteleyelim", *Hürriyet*, 2 Nisan 2002; "Yılmaz muhalefet gibi: Filistin için etkin değiliz", *Zaman*, 4 Nisan 2002.
- 60 "Opposition calls for cancellation of tank modernization deal with Israel", *Turkish Daily News*, 3 Nisan 2002; "Savunma Bakanı 'tank'ta topu attı!", *Milliyet*, 3 Nisan 2002, s. 18.
- 61 Güngür Uras, "Savunma İçin 'Zorunlu Harcamalar' Devam Ediyor", *Milliyet*, 27 Mart 2002, s. 7; Metehan Demir, "Ecevit, 'Filistin'de ikna oldu, tank İsrail'e gitti", *Hürriyet*, 9 Mart 2002.
- 62 "Kıvrıkoğlu: Türkiye iki turlu seçim sistemine geçmeli", *Zaman*, 24 Nisan 2002.
- 63 Nihal İncioğlu, "'Devlet Baba' İmaji Çöktü", *Milliyet*, 31 Ağustos 1999, s. 18.
- 64 Gencer Özcan, "Facing its Waterloo in Diplomacy: Turkey's Military in the Foreign Policymaking Process", *New Perspectives on Turkey*, No. 40 (Spring 2009), s. 88.
- 65 Cengiz Çandar, "Türkiye'nin Ortadoğu Sorumluluğu", *Sabah*, 10 Ekim 2000.
- 66 Mehmet Ali Birand, "Türkiye'nin Riyakârlık Örneği", *Milliyet*, 3 Nisan 2002; Mehmet Ali Birand, "İsrail ile bu anlaşmayı imzalamak şart mıydı?", *Hürriyet*, 2 Nisan 2002.
- 67 Bkz. Kosebalaban, "The Crisis in Turkish-Israeli Relations", sy. 38-39.
- 68 TESEV'in Türkiye'de dış politika lagısı üzerine yaptığı bir araştırmaya göre, Türk halkı İsrail'i Türkiye için en önemli beş tehditten biri olarak saymaktadır. "Hangi ülkelerin

- Türkiye'ye karşı düşmanca tavır sergilediği" sorulduğunda, cevaplar içinde İsrail yüzde 40 oranla birinci sırada yer alırken, yüzde 33 oranla ABD ikinci sırada gelmektedir. Bkz. TESEV, *Foreign Policy Perceptions in Turkey*, Haz. Mensur Akgün, ve diğ. (İstanbul: TESEV Publication, May 2011), s. 11.
- 69 "Civil society denounces Israel across Turkey", *Today's Zaman*, 4 Haziran 2010.
- 70 "Ambassador Çelikkol back in Ankara for 'consultations'", *Today's Zaman*, 3 Haziran 2010.
- 71 Aytürk, "The Coming of an Ice Age? Turkish-Israeli Relations since 2002," s. 682.
- 72 Saban Kardas, "Postponed Military Exercise Tests Turkish-Israeli Cooperation", *Eurasia Daily Monitor*, Vol. 6, Issue 189 (October 15, 2009).
- 73 "Erdoğan: Türkiye Birilerinin Talimatıyla Karar vermez", *Radikal*, 15 Kasım 2009.
- 74 Fulya Özerkan, "Post-Davos chill in Israel-Turkey ties shifts into military scene", *Hürriyet Daily News*, 12 Ekim 2009.
- 75 Ufuk Ulutaş, "Turkey-Israel: A Fluctuating Alliance", *SETA Policy Brief*, Brief No. 42 (January 2010), s. 8.
- 76 Lale İbrahim, "Türkiye'de güç dengesi siviller lehine değişirken...", *Taraf*, 14 Kasım 2009.
- 77 "Tatbikatın hedefi düzenli ordu", *Hürriyet*, 29 Nisan 2010.
- 78 "İsrail'e tatbikat uyarısı...", *Bugün*, 3 Mayıs 2010; "No military drills with Israel in case of continuing tension", *Today's Zaman*, 3 Mayıs 2010.
- 79 "Turkey closes its airspace to Israeli military flights", *Today's Zaman*, 29 Haziran 2010.
- 80 "Despite Raid, Mostly Business as Usual for Israel and Turkey", *New York Times*, 2 Temmuz 2010.
- 81 "Turkey expels Israel's ambassador over Gaza flotilla row", *Guardian*, 2 Eylül 2011; "Turkey Expels Israeli Envoy in Dispute Over Raid", *The New York Times*, 2 Eylül 2011.
- 82 "Org. Özel'den önemli açıklamalar", *Hürriyet*, 25 Ekim 2011; İtalikler yazarlar tarafından eklenmiştir.
- 83 Lale Sariibrahimoglu, "Turkey's Military Procurement Dilemma with Israel", *Eurasia Daily Monitor*, Vol. 6, No. 99 (May 22, 2009).
- 84 Andreas Behnke, "No Way Out: Desecuritization, Emancipation and the Eternal Return of the Political: A Reply to Aradau", *Journal of International Relations and Development*, Vol. 9, No. 1 (2006), s. 65.
- 85 Michael Dillon, *Politics of Security: Towards a Political Philosophy of Continental Thought*, (London: Routledge, 1996), s. 13.
- 86 Ayrıca bkz., Ali Balcı, "Türkiye'nin Dış Politikası ve İsrail: 1990'lar ve 2000'lere İlişkin Bir Karşılaştırma", *Orta Doğu Etütleri*, Vol. 2, No. 2 (January 2011), sy. 117-136.